

TRINGLI ISTVÁN: ESZMÉK ÉS TÖRTÉNELMI EMLÉKEZET

In. *Uő*: Az újkor hajnala. [Tudomány – Egyetem sorozat] Bp., Vince Kiadó, 2003. 140–151. p.

Kultúrkritika és reformáció

A következőkben kultúrkritikának fogjuk nevezni azt a viselkedést, amelyik elutasítja a fennálló társadalmi intézményeket és az azokhoz kötődő eszméket. A középkor végének gondolkodását áthatotta a *kultúrkritika*. Sokan úgy érezték, hogy megbomlott a korábbi rend, az új berendezkedés az előzőnél rosszabb és csupán átmeneti. A feje tetejére állt világot gyakran hasonlították sodródó hajóhoz, felemelkedő, majd lehanyatló kerékhez, a társadalom tagjait bolondokhoz, akik épp az ellenkezőjét teszik annak, amit tenniük kellene. A kultúrkritika *bírálta a hatalmat* és a gazdagságot, mert ezek nem engedték, hogy az emberek keresztény módon éljenek, a széthúzást, ami meggátolta a keresztény országok összefogását az oszmánok ellen. Nem kímélte az egyházat és főleg nem az egyháziakat, akiknek keresztényietlen életmódja a legkedveltebb céltábla volt, a formális vallásgyakorlást, amiből hiányzott az átélt hit. Nem volt elnéző a társadalom alsó rétegeivel szemben sem: ha a parasztok nem elégedtek meg a régi rend rájuk osztott szerepeivel, akkor nevetségessé váltak, ha pedig fellázadtak uraik ellen, maguk keresték büntetésüket.

Ez az attitűd átlépett társadalmi korlátokat és műveltségi különbségeket. A latinul verselő humanista, a későbbi pécsi püspök, *Janus Pannonius* egy itáliai epigrammájában a római zarándokokat hiszékeny köznéppnek ábrázolta. A Jagelló-korban magyarul író szerzetes, *Apáti Ferenc* az egész társadalom elé mutatott görbe tükröt, a sor a királytól a parasztig tartott. Az uralkodókat ritkán kritizálták, udvarukat azonban rendszeresen. A *királyi udvarok kritikája* korántsem a hatalomból kiszorult, megbántott személyektől indult ki, leggyakrabban a palota életében nap mint nap részt vevő udvaroncok festettek sötét képet a talpnyalókról, az intrikusokról, a rossz tanácsadókról. Janus Pannonius aki karrierjét az udvarban élő Vitéz Jánosnak köszönhette az aulikusokról azt írta, hogy sorsukat csupán a vak szerencse vezeti.

A kultúrkritika egészen mélyre hatolhatott, ez határozta meg Dózsa kereszteseinek ideológiáját is. Ennek ellenére kimondásához nem kellett nagy bátorság. A kor olvasói, a prédikációk hallgatói elvárták az írótól, a hitszónokoktól, hogy ostorozzák koruk viszonyait. A ferences *Temesvári Pelbárt* (1435 k.-1504) latinul írt prédikációs könyveivel hosszú ideig a külföldön legtöbbet forgatott magyar író volt. Egyik művének, a *Gyümölcsöskertnek* talán legismertebb prédikációja a gazdagságot a kárhozat felé vezető útnak, a gazdagokat pedig bűnösöknek ábrázolta. A Jagelló-kori Magyarország történetírója, a raguzai *Ludovicus Tubero* bencés szerzetes, élete végén a raguzai érseki helynök volt, művében mégis élesen bírálta az egyháziakat. VI. Sándor pápáról megjegyezte, hogy gyilkosságairól volt ismert, majd így folytatta: „...a mostani igen romlott korban csupán a hamisítók szokta az apostoli szék a legfőbb büntetéssel sújtani, mert a hamisítás bűnét főbenjárónak tartják, egyéb esetekben szemet szokott hunyni azért, mert csökkenti a főpapok hasznát, kiknek minden gondjuk csupán a pénzszerzésben áll.”

Különösen gyakran bírálták a mértéktelenséget, elsősorban a részegeskedést. Előszeretettel használták az *iróniát* és a túlzást, a művek nyelve ha magyarul írták tele volt köznyelvi fordulatokkal. A kultúrkritika szívesen szembesítette a társadalom tagjait önnön

kicsinységükkel, halandóságukkal. A középkor végének kedvelt motívuma volt a *haláltánc*. Falképek, nyomtatványok, irodalmi alkotások úgy vonultatták fel az egész társadalmat, hogy a halál vezeti utolsó útjukra őket. Magyar nyelvű haláltánc-ének olvasható például az 1510 körül másolt kéziratos Példák könyvében. A haláltáncokon valóságos *rendi tabló* figyelhető meg.

A *reformáció* szó eredeti jelentése *visszaállítás, helyreállítás*. A kor világnézete nemcsak kritizálta a jelent, hanem megpróbálta helyreállítani a megbomlott rendet. Az intézmények helyreállítását nevezték reformációnak. A fogalmat a lehető legszélesebben használták, a hit reformációja csak egy része volt az általános reformatori törekvéseknek. Külföldön különösen gyakran emlegették a királyság reformációját, ami alatt a kormányzat és a jog átalakítását értették. Magyarországon az 'ország reformációja' nem tartozott a politikai nyelv bevett fordulatai közé, de itt is ugyanazokkal a gyakorlati törekvésekkel találkozunk, mint külföldön.

A Mátyás kor végén, különösen a Jagelló-korban hatalmas kodifikációs tevékenység kezdődött. *Kodifikációnak* hívjuk a meglévő jogszabályok egységes rendszerbe foglalást és a szokásjog írásba foglalást. Ekkor kezdődött a *régi törvények összegyűjtése*, ennek a munkának az eredményeként készült el a 16. század második felében a magyar törvénytár. A szokásjog írásba foglalása kétféle módon történt: *nagy törvénykönyvek* megalkotásával és *jogkönyv* írásával. Mátyás 1486-os nagy törvénykönyve, II. Ulászló törvényei e folyamat részét képezték. Ezek a törvénykönyvek azonban jórészt csak az eljárásjoggal foglalkoztak. A szokásjog egészét Werbőczy István jogkönyve foglalta össze. A *jogkönyv* napi gyakorlati vagy oktatási célra készült jogi mű, ami rendszerbe foglalva közölte az élő szokásjogot. A mű a *Hármaskönyv (Tripartitum)* címet kapta. Első része a nemességről és a nemesi jószágról, a második az eljárásjogról, a harmadik az egyes országrészek külön jogszokásairól és a nem nemesi jogokról értekezett. A könyvet Werbőczy nem véglegesnek szánta, úgy gondolta, hogy mielőtt törvénné tennék, mások majd kiegészítik. A Hármaskönyv azonban nem lett törvénné, alapos átdolgozása is elmaradt. 1517-ben kinyomtatták és egészen 1848-ig ez maradt a legtöbbet forgatott jogi mű Magyarországon. A szokásjog újabb összefoglalásával később is próbálkoztak, a Hármaskönyvet azonban nem szárnyalták túl.

A kultúrkritika és a reformáció konzervatív eszmék voltak, az idealizált múltat akarták visszaállítani, a két törekvés eredményeként azonban az újkor új gondolkodásmódja született meg. Átalakult a társadalom egy részének *időképe*. Magánemberek utólagos feljegyzéseket készítettek a velük és környezetükkel történt eseményekről vagy éppen naplót vezettek. Az óra, sőt a perc fontos és mérhető időegység lett. A városokban sorra készítették a *toronyórákat*, amelyek megjelenése átalakította a napi időbeosztást. Az ország lakosságának túlnyomó többsége azonban továbbra sem tudta megmondani, hogy hány éves, életritmusukat pedig az év- és napszakok változása szabta meg.

A politikai döntéshozatalban nagy szerepet játszott a csillagjóslás, az *asztrológia*. Ez ugyan az egyház tanításaival a keresztény dogmarendszer kifejlődése óta éles ellentétben állt, mégis rendszeresen kikérték a csillagjósok tanácsait magánéleti kérdésekben, kisebb és nagyobb jelentőségű ügyekben egyaránt. Tették ezt pápák, főpapok, királyok és az udvarok különböző rendű tagjai. Az asztrológia igazi befolyásra csak a 15. században tett szert. III. Frigyesnek pl. előre megjósolták Mátyás halálát. Amikor 1489-ben értesült a király betegségéről, különösen igazolva látta a jóslatot, többek közt ezért is makacsolta meg magát a

laibachi tárgyalásokon, ezért intette arra fiát, a kompromisszumkészebb Miksát, hogy háta mögött ne tárgyaljon a magyarokkal. Ráadásul az eddig szinte kizárólag csak a társadalom magasabb körei számára elérhető asztrológiai tudás rohamosan demokratizálódni kezdett, és elérte szinte a teljes értelmiséget és polgárságot, sőt a paraszti és a polgári lét határán élő módosabb falusi, mezővárosi lakókat is. Korszakunk legvégén figyelhető meg a rontó emberekkel, az ördöggel cimborálókkel kapcsolatos elképzelések átalakulása. A *rontásba*, *varázslásba*, mágiába vetett új hit teremtett alapot a koraujkori tömeges boszorkányüldözésekhez.

Humanizmus és reneszánsz

*Humanizmus*nak nevezzük az a 14-16. sz.-i *világnézetet* és *filozófiai irányzatot*, ami az antik kulturális hagyomány átvétele által az egyén öntudatának emelését tűzte ki célul, a *reneszánsz* pedig a korszak *képzőművészeti és zenei stílusirányzata*. Mindkét fogalmat a 19. sz.-i történetírás alkotta meg, felhasználva a középkor végének kifejezéseit. A humanizmus az általános reformációs törekvések egy különleges, Itáliában létrejött változata volt. Az itáliai kötődésű humanizmus ez Alpokon túl először IV. Károly (1347-1378) prágai udvarában jelent meg. A 15. sz. második felében a reneszánszsal együtt Magyarországon is ismertté lett, sőt a reneszánsz stílus Itálián kívül először Hunyadi Mátyás udvarában bukkant fel.

Az első itáliai humanisták Magyarországon Zsigmond király udvarában fordultak meg. Valószínűleg ők hatottak az első magyar humanistaként számon tartott *Vitéz Jánosra*. Vitéz rokona és ifjabb kortársa, Csezmicei János, aki a kor szokása szerint latinizált nevet vett fel, a *Janus Pannoniust*, Itáliában tanult. Végzett ugyan egyetemet is, új típusú műveltségét azonban nem ott, hanem egy ferrarai szónoklattan és költészetet tanító iskolában sajátította el. Mátyás és Beatrix házassága után számos itáliai művész érkezett az udvarba, közreműködésükkel a király két palotájában, *Budán* és *Visegradon* elkezdődtek a reneszánsz építkezések.

A reneszánsz megjelenése nem váltotta fel egy csapásra a gótikát. A korai magyar reneszánsz csak nagyon szűk körben, az udvarban és az ahhoz kapcsolódó személyek környezetében terjedt el, az első évtizedekben nem érvényesült sem a nemesség, sem a polgárság anyagi kultúrájában. A templomépítészetben a gótika továbbra is meghatározó maradt. A Mátyás- és Jagelló-korban legfeljebb a kései *gótika* és a *reneszánsz egymás mellett éléséről* beszélhetünk. Önálló reneszánsz épületet még az udvarban is alig emeltek, inkább a meglévőket alakították át, ablakaikat, ajtajait, berendezésüket cserélték itáliai stílusúra. Ekkortájt nem annyira a kőművesek, hanem a kőfaragók tettek egy-egy épületet reneszánsz jellegűvé. Az udvaron kívül is hasonló módszerrel modernizálták a meglévő épületeket: *Bátori Miklós* váci püspök az inkább román, mint gótikus stílusú váci székesegyházat és a mellette álló püspöki palotát reneszánsz faragványokkal látta el, de új reneszánsz épületet nem emelt. Székvárosának polgárházai mind gótikusak maradtak, csak évtizedek múlva alkalmazták az első reneszánsz motívumokat egy váci házban. Idővel az új stílus egyre szélesebb körben vált ismertté. A Jagelló-korban pl. a *Perényiek* előbb a *siklósi vár*ukat alakították át e modorban, majd a mohácsi csata után *Sárospatakon* új várat emeltek, immár egészen a reneszánsz építészeti elvei szerint. A korai magyar reneszánsz leghíresebb emléke e korból származik: *Bakócz Tamás* érseknek az *esztergomi bazilikában* építtetett *kápolnája*.

Az Alpokon túli építészet és szobrászat meghonosításán túl Magyarország még egy nagy teljesítménnyel járult hozzá a humanizmus és a reneszánsz egyetemes történetéhez: a humanista királyi könyvtár, a *Bibliotheca Corviniana* megalkotásával. A könyvtár első műveit az 1460-as években szerezték be, túlnyomó részük azonban Mátyás uralkodásának utolsó évtizedében került Magyarországra. Tudatosan fejlesztett, *latin és görög szerzők kódexeit* tartalmazó humanista gyűjtemény volt ez. A könyvek nagy részét Itáliában másoltatták, többségük egységes külsőt viselt. A Mátyás-féle királyi könyvtár kódexeit *korvináknak* nevezzük. A király halálakor a könyvtárnak kb. 2000-2500 kötete volt, akkortájt a vatikáni pápai könyvtár után ez volt Európa második legnagyobb könyvgyűjteménye. A korvinák másoltatása Mátyás halála után befejeződött, a könyvtárat Szulejmán szultán 1526-ban Isztambulba szállíttatta, ahol nagy része elpusztult. Ma a világ különböző gyűjteményeiben az egykori korvinák egytizedét őrzik, többségük úgy maradt fenn, hogy még a mohácsi csata előtt elkerültek Budáról.

Új források és a források pusztulása

A középkor végéről maradtak fenn az első nagyobb lélegzetű számadások, összeírások. Az Ernuszt-féle számadáskönyvről már volt szó. A Jagelló-kor utolsó éveiből fennmaradt a királyi udvar kiadásairól készült két számadás, az *1530-as évektől* kezdve ha nem is évenként, de folyamatosan rendelkezünk *országos adólajstromokkal*. A 15. sz. második felétől kezdve egyre több birtokról maradtak ránk *urbáriumok*, a jobbágyság állapotát, szolgáltatási kötelezettségeit, a földesúrnak járó egyéb haszonvételeket rögzítő iratok.

Az új időszemlélet eredményeként készült *feljegyzések*, más néven memorabiliák a történettudomány számára fontos források. A budai polgárból kanonokká lett *Kakas János* egy nyomtatott *naptárba* 1504-1513 közt feljegyzéseket vezetett. Néhány város hivatalos évkönyvi feljegyzések vezetésébe kezdett. Szapolyai János utolsó napjairól egy udvari embere készített feljegyzést, aki magát *Mindszenti Gábornak* nevezte. A 16. sz. közepén, Buda elvesztése után *Verancsics Antal* a század első felének szemtanúival visszaemlékezések egész sorát íratta meg, amelyeket más feljegyzésekkel fűzött össze. Így készült pl. az 1504-1566 közti eseményeket összefoglaló *Memoria rerum*.

Jó két évtizeddel a könyvnyomtatás feltalálása után Magyarországon is működött nyomda. Az első nyomtatott könyvet Budán 1473-ban készítették, *Hess András* nyomdájában. A sajtóból kikerült mű latin nyelvű volt, a *Magyarok krónikája* (*Chronica Hungarorum*) címet viselte, a magyar krónikaszerkesztmények egyik rövidebb változatát tartalmazta, amit más néven *Budai Krónikának* is hívnak. Az első nyomdák csak rövid ideig működtek az országban, nyomdászaik, miután megbízásukat teljesítették, tovább álltak. Magyar szerzők műveit külföldön is nyomtatták, eleinte Krakkóban és Bécsben. Krakkóban adták ki pl. 1532-ben az *első nyomtatott magyar nyelvű könyvet*, Szent Pál leveleinek Komjáti Benedek által készített fordítását. A Biblia egyes részeiből korábban is készültek fordítások, de ezek kéziratban maradtak, ilyen volt pl. az ún. Huszita Biblia. Egy bécsi nyomda adta ki 1536-ban a *négy evangélium* újabb magyar fordítását Pesti Gábortól. Korszakunk legvégén, 1541-ban *Sárváron* került ki a sajtó alól az *első teljes Újszövetség*, amit Sylvester János fordított. Az *első, tartós* tevékenységet folytató magyarországi nyomdát az erdélyi szászok közt találjuk, *Brassóban*.

A könyvnyomtatás a politikai propaganda eszközévé is vált. Külföldön számos néhány lapos „újság” készült fontos politikai eseményekről pl. az oszmán háborúkról. Egy karintiai pap, *Jakob Unrest* részben ezekből az újságokból állította össze III. Frigyes korának eseményeit összefoglaló krónikáját, amiből Mátyás és Frigyes háborújának több részletét is megismerhetjük. Az uralkodók nyomtatott röpiratokban terjesztették politikájuk igazát. Talán Budán nyomtatta ki Mátyás király 1477-ben Frigyesnek szóló *hadüzenetét*.

E korszakban kezdődött a *magyar nyelvű írásbeliség* terjedése. Legfontosabb emlékei, a magyar nyelvű vallásos kódexek száma hirtelen megnőtt. A félszáznyi nyelvemlék-kódexet három kivételével a 15. sz. második fele után másolták. E kódexek túlnyomórészt fordításokat tartalmaztak, olvasóik, illetve hallgatóik többnyire apácák közül kerültek ki. A leghíresebb másoló a margitszigeti domonkos kolostor apácája, *Ráskai Lea* volt, aki öt ránk maradt kódexet készített. Önálló magyar nyelvű alkotások is születtek, Szabács ostromáról írták a legrégebb magyar nyelvű históriás éneket, a *Szabács viadalát*. A magyar nyelvű világi líra a 15. sz. végén bontakozott ki. Lassan megindult a magyar nyelvű oklevélírás is. Az első magyar nyelvű hivatalos iratot, egy *nyugtát*, egy *Vér András* nevű nemes írta 1493-ban. Corvin János 1502-ben magyar nyelvű levele az első eredetiben ránk maradt magyar levél. A magyar nyelvű írásbeliség kezdetei azonban nem feledtethetik, hogy az irodalmi és alkotások és a hivatalos iratok túlnyomó többségét továbbra is latinul írták.

A *középkori forrásanyag* hatalmas méretű *pusztulása* a török hódítással vette kezdetét. A *királyi levéltár* szinte nyomtalanul elpusztult, utolsó darabjai valószínűleg Buda 1686-os felszabadításakor égtek el. A középkor végén *négy országos* hatáskörű *hiteleshely* hely volt: a *budai káptalan*, a *székesfehérvári káptalan*, a *székesfehérvári kereszties konvent* és a *boszniai káptalan* a hódoltság alatt mind a négy intézmény levéltára elpusztult. Azoknak a vidékeknek a története, amelyek a legtávolabbi voltak oszmán fennhatóság alatt pl. a Temesköz emiatt csak részlegesen állítható össze.

Történelmi emlékezet és történetírás

A középkori társadalom túlnyomó része számára a *történelem* nem elvont tudás, hanem *gyakorlati ismeret* volt. A múlt törvényesítette a nemesek jogait, a nemzetségek birtokainak eredetét, a birtoklás jogosságát, a városi kiváltságokat, sőt még a jobbágyi szolgáltatásokat is. E mellett a mindennapi történelmi tudat mellett létezett egy tudós történelmi ismeret is: a gesztairók, krónikaszerkesztők történelmi tudása. Műveik az értelmiség körében ismertek voltak ugyan, de a történelem nem tartozott a középkori iskolai anyag részei közé. Korszakunk a *történelmi hagyomány átalakulásának kora*. A 15. század második felében készültek a középkori krónikaszerkesztmények utolsó kódexei, de ugyanekkor jelent meg a humanista történetírás, amelyik egy új történelemszemléletet alakított ki: a távoli, csak könyvekből, forrásokból megismerhető antik múlt tanulmányozását beépítette a nemzeti történelembe. E források használata különös felkészültséget, elemzésük forráskritikát igényelt, a történetírás megindult a történettudomány felé vezető úton.

A 14. században a magyar történelemnek két hagyománya alakult ki, amelyek tárgyi kérdésekben nem különböztek lényegesen egymástól. A két hagyomány kétféle krónikaszerkesztést jelentett: egy rövidebbet, amelyik ősbibb szövegeket használt fel és egy hosszabbat, amelyik újabb, átdolgozott kódexeket vett alapul. A késő középkori történetírás e két hagyomány folytatását jelentette. A hosszabbik krónikavariáns szövegét többször is

lemásolták a 15. sz. második felében, a rövidebbiket ki is nyomtatták. Ez volt a Hess András nyomdájából kikerült Magyarok krónikája, ami a krónikaszerkesztmények sorában külön címet kapott: *Budai Krónikának* hívjuk. A hosszabb és a rövidebb variánst egyesítette a *Dubnici Krónikának* nevezett kódex, amelyik a saját korára vonatkozó bejegyzése miatt lett híressé. A Mátyás uralkodása alatt készült munka ugyanis *nyíltan kritizálta* a királyt az oszmán háborúk elhanyagolásáért.

A középkori történetírás utolsó képviselője *Thuróczy János* volt. Akárcsak elődei, ő is szorosan kötődött a királyi udvarhoz, a királyi személyes jelenlét bíróságának ítélmestere volt. Munkája csaknem mindenben követte a magyar krónika- és gesztaírás addigi módszerét: egyszerre vett át meglévő krónikaszerkesztményt, dolgozott át műveket és írt újabb részeket. Egyedül az ő munkájából ismerjük a 13. században élt *Rogierius*nak a tatárjárásról szóló *Siralmas ének* című művét, amit a krónika után függelékül közöltek. A Nagy Lajos halálánál (1382) megszakadó krónikát *1485-ig* folytatta. Saját alkotását két külön fejezetben foglalta össze: írt egy életrajzt Kis Károlyról, és egy részt az azután következő évszázadról. Thuróczy gyenge történetíró volt, különösen szembetűnik ez akkor, ha azokkal a szomszédos országokban élő kortársaival hasonlítjuk össze, akik a 15. századi magyar történelemről is írtak, pl. a lengyel Jan Długosz-sal. Nem tudta elválasztani egymástól a lényegest és a lényegtelen, adatai pontatlanok, az 1439 utáni évtizedek leírásánál szinte nem adott egyebet, mint a Hunyadi család dicsőítését. Műve leginkább a középkorvégi köznemesség történeti gondolkodására nézve használható forrásként, az általa feldolgozott száz év történéseire nézve azonban alig. Thuróczy munkájának azonban nagyon nagy hatása lett a későbbi történetírára, főként amiatt, hogy *1488-ban* néhány hónapon belül *A magyarok krónikája* címmel kétszer is megjelent nyomtatásban, először a Mátyás király fennhatósága alá tartozó morva fővárosban, *Brünnben*, majd *Augsburgban*. Az augsburgi kiadás gondosan ügyelt a könyvpiac igényeire, a krónika itt kétféle változatban került ki a sajtóból, az egyik a brünni kiadás szövegét vette át, a másik azonban nem akarta sérteni a birodalmi olvasók német érzelmeit, ezért elmaradt Bécs elfoglalásának leírása, az előszóból Mátyás címei közül kimaradt az Ausztria hercege titulus, sőt a magyar uralom alá került országok egyesített címei közül hiányzik Ausztriáé.

Thuróczy krónikájával a középkori történetírás kimerítette összes lehetőségeit. Eddig fel nem használt krónika-szövegek, amelyeket be lehetett volna építeni egy újabb krónika-kompozícióba, valószínűleg már nem voltak, legfeljebb a meglévő művek folytatására nyílt volna lehetőség. Az új történelemszemléletet az Itáliából érkezett humanisták honosították meg Magyarországon. Nemzetiségükre nézve ugyan olaszok voltak, munkáik mégis a magyar történetírás részét képezik, hiszen önálló műveket alkottak az ország történetéről.

Az első humanista Magyarország történetét *Petrus Ransanus* írta *1489-90-ben*, *A magyarok történetének rövid foglalata* címen. Művét Beatrix megbízásából készítette és az akkor még élő Mátyás királynak ajánlotta. A szerző egy szicíliai származású domonkos szerzetes, aki idővel püspökké lett. Magyarországra *1488-ban* érkezett, Ferdinánd nápolyi király követeként. Ekkor már jelentős történetírói munkásság állt mögötte: elkészítette több szent életrajzát, írt egy Hunyadi Jánosról szóló életrajzt, legjelentősebb műve azonban egy világkrónika volt. Ransanus Magyarország történetének új elemei a következők voltak: *a magyar történelem beágyazása a világtörténetbe, az enciklopédikus megközelítés, a humanista stílus és a humanista történelemszemlélet*. Könyvét világkrónikája egy részének szánta. Az enciklopédikus megközelítés azt jelentette, hogy a történetírás a 15. században

kezdett bizonyos tudományok összegzésének részévé válni, a történetírói művek új fejezetekkel elsősorban földrajziakkal egészültek ki. Ransanus készítette el *Magyarország első részletes földrajzi leírását*. A humanista stílust oly fontosnak tartotta, hogy ő maga ezt vélte munkája legfőbb ösztönzőjének. Ransanus művének jelentős része ugyanis nem más, mint Thuróczy krónikájának kivonata, amiről azonban megállapította, hogy nem olyan ékesszóló, mint ahogy azt a tárgy megkívánná. A humanista történelemszemlélet az egyének bemutatására helyezte a hangsúlyt Ransanus is hosszasan időzött Szent Istvánnál, hagiográfiai érdeklődésének megfelelően beillesztette művébe Boldog Margit legendáját. A nagy egyéniségek akárcsak más humanisták műveiben az erény (virtus) és a szerencse (fortuna) segítségével alakítják a történelmet. A mű forrásértékét elsősorban földrajzi leírása és a Nándorfehérvár ostromától kezdődő egyre több önálló gondolat adja. Az új történelemszemlélet nem volt tárgyilagosabb a réginél. A minduntalan előbukkanó antikizáló elnevezések, etimologizálásuk inkább zavart okozott, gyakran ellentmondásba is kerültek a krónikaírás hagyománytisztelével. Ransanus a hun, szkíta, szarmata származáselméletek felsorolásakor kétszer is szembesült a „mi hagyományunk” és a magyar hagyomány közti ellentmondással. A szerző hagyománya ezekben az esetekben a humanisták és a nyugati történetírók ismereteit jelentette.

A korai humanista történetírás legfontosabb alkotója *Antonio Bonfini* (1427-1503) volt, aki 1487-ben lépett Mátyás szolgálatába és a király udvari történetírója lett, e minőségben élt II. Ulászló udvarában is. Műve, a *Magyar történelem tizedei* az addigi legterjedelmesebb magyar történeti munka lett, a *kezdetektől 1496-ig* dolgozta fel a magyar történelmet. A korai évszázadokra nézve természetesen nem sok újat mondott, egyszerűen humanista stílusban átdolgozta a magyar legendákat és krónikákat, Mátyás- és Jagelló-kori részei azonban a kor történetének igen fontos forrásai. Bonfini műve új hagyományt teremtett. Ezután ezt folytatták a későbbi történetírók, őt vették alapul a fordítók és a kivonatolók. Bonfini művének befejezése után megszűnt az udvari történetírás Budán. A későbbi Jagelló-kor legfontosabb alkotója az udvartól távol élő dalmát *Ludovicus Tubero* (1459-1527) volt, aki *Kortörténeti feljegyzések* címmel az 1490 és 1522 közti kort örökítette meg. Az 1526 és 1541 közti korszakról szóló történeti művek túlnyomó többségét már Buda eleste után írták.

A humanista stílus gyakran élt az antik történetíróktól elerlett szófordulatok alkalmazásával. Bonfini művében az ország vezetői pl. gyakran „a király és az atyák”, az országgyűlések pedig az „atyák és a nép” néven fordulnak elő, amihez a mintát az ókori római szenátus „atyák és összeírtak” elnevezése szolgáltatta. Tudósítása szerint az 1496-os országgyűlés a kincstartó pénzügyi visszaéléseit a „néptribunusokkal” akarta kivizsgáltatni.

Ország – korona – állam – nemzet és nép

A középkor végén a mai állam fogalmát leggyakrabban az *ország* (lat. *regnum*) szóval adták vissza. Az ‘ország’-nak két jelentése volt: egy tágabb és egy szűkebb. A tágabb értelmezés hasonló volt a maihoz: egyszerre értették alatta a Magyar Királyság területét és az ott élő alattvalókat, továbbá a fölöttük gyakorolt hatalmat. A szó szűkebb értelme az tágabb értelemben vett ország politikai képviselőit, az országrendeket, a főpapokat, bárókat, nemeseket, néha a városokat jelentette, tehát mindazokat, akik az országgyűléseken összejöttek. E jelentés már a 15. sz. közepén tovább szűkült, ha az országról beszéltek, sokszor csak a *nemességet* értették alatta.

A magyar királynak több országa is volt, ezek közül Horvátországot egész korszakunkban valóban magáénak mondhatta, azt a részt mindenképpen, amit az oszmánok nem foglaltak el. *Ország*nak számított ezen kívül *Szlavónia*, korbeli magyar nevén *Tótország* is. A magyar királyi címek közt a „Szlavónia királya” nem szerepelt, ez csak a 17. sz.-ban terjedt el. „Tótország” királya a magyar király volt. *Erdély* a hivatalos iratokban mindig „*erdélyi részek*” néven szerepelt, a területet ekkor nem tartották országnak.

Az ország feletti elvont hatalom fogalmára a ‘korona’ vagy a ‘Szent Korona’ kifejezést alkalmazták. *A magyar királynak alávetett területek a Szent Korona részei* voltak, a Raguzai Köztársaság pl. egész korszakunkban elismerte a Szent Koronához való tartozását. A Szent Korona-tan társadalmi konzekvenciáját a legtökéletesebben Werbőczy István vonta le. A Hármaskönyvben kifejtett nézete szerint a *nemesek a Szent Korona tagjai*, nemességüket a királyoknak köszönhetik, a királyokat viszont az ő hozzájárulásukkal koronázzák meg. A magyar Szent Korona-tan a középkorvégi európai államfelfogások egyik legjellegzetesebb megnyilvánulása. Ehhez hasonló volt az angol elképzelés a király két testéről és a francia a király halhatatlan méltóságáról.

A magyar ‘*állam*’ szó a nyelvújítás korából származik. A kifejezés éppen korszakunkban született meg az itáliai bölcselő, Niccolò Machiavelli tollán. A szót ugyan nem ismerte a kor Magyarországa, de a hozzá fűződő tartalmat igen: egy országban csak a fejedelemnek van joga az erőszak alkalmazására. A korszakban rendszeresen születtek törvények a hatalmaskodások visszaszorítására, a bíróságok munkájának folyamatossá tételével pedig azt akarták elérni, hogy mindenféle önhatalmú jogérvényesítésnek véget vessenek. A Hármaskönyv a hatalmaskodás legdurvább eseteit a király elleni hűtlenségnek tekintette. Az oszmán hódítással állandósuló háborús viszonyok, az 1526 utáni zavaros idők azonban nem kedveztek az állami *erőszakmonopólium* létrejöttének.

A Jagelló-korban bukkant fel az újkor századaiban rendszeresen használt szóösszetétel, ami az országgyűlésen összegyűlt rendeket jelölte: a *status et ordines*, a későbbi magyar fordítás szerint a ‘karok és rendek’. A két szó egymás szinonimája volt, a négy rend mindegyike a karok és rendek része volt. A kifejezés csak a Buda elfoglalását követő évtizedben állandósult.

A ‘*nemzet*’ (lat. *natio, gens*) a kor politikai szótárában a *nemességet* jelentette, nem pedig az egész ország lakosságát. A ‘magyar nemzet’ ebben az értelmezésben nem etnikai fogalom volt. A máramarosi és hátszegi román nemesek éppúgy a magyar nemzet részei voltak, mint vasi és zalai társaik, a vasi és zalai jobbágyok, akár csak a máramarosi és hátszegi román jobbágyok, nem értek bele ebbe a nemzetfogalomba. A szigorú, jogi értelmezés mellett élt azonban egy „kulturkritikus”, a keresztény egység talaján álló felfogás is, ez a magyar nemzet részének tekintette az összes rendet. E felfogás különösen elterjedt volt a kolduló rendek körében. A rendi szemlélet nem kedvelte a kiváltságos és a nem kiváltságos rendek közösségét. Werbőczy elismerte ugyan, hogy a ‘*nép*’ fogalma az ország minden lakosát felöleli, a parasztokat azonban szívesebben nevezte köznépnek, az ő felfogásában a nép *elsősorban a nemességet* jelentette.

Rendiség és központosítás

A 15-16. sz.-i történelem kapcsán emlegetet két kifejezés mindegyikét az újkori történészek alkották meg. *Rendiség*nek nevezzük az európai érett középkorban kialakult kormányzati

rendszer, amelyben az *uralkodó mellett a szokásjog által meghatározott módon a rendek is részt vettek az ország kormányzatában*. A magyar rendiség Albert király uralkodása idején erősödött meg és az azt követő zavaros időkben fejlesztette ki a rendi kormányzás későbbi elveit és gyakorlatát.

A magyar történetírás régi hibája, hogy a rendiség és a rendi törekvések emlegetésekor csaknem kizárólag a nemesi rend törekvéseire gondol. A valóságban a királyi tanács éppúgy szokásjogi alapon működő rendi szerv volt, mint az országgyűlés, a főpapok és a bárók rendszeres hozzájárulásának kikérése éppúgy az „*ami mindenkit illet, azt mindenki hagyja jóvá*” elv alapján történt, mint a ritkább országgyűléseken összegyűlt nemesek véleményének kikérése. A rendiség csak rendkívüli esetekben működött uralkodó nélkül, valójában a királyok rá voltak szorulva rendjeik tanácsára és segítségére. A rendek részvétele a kormányzásban és az uralkodóval való együttműködés mellett a rendiség harmadik eleme a szokásjogi módszerek alkalmazása. Azok a tanácsok, ahová nem a szokásjog, hanem csupán az uralkodó kiválasztása alapján kerültek be a tanácsadók, még akkor sem nevezhetők rendi intézményeknek, ha az ott részt vevők befolyásukat rendi rangjuknak köszönhették. A magyar rendiség korszakunk alatt folyamatosan erősödött, *1526 után* azonban Ferdinánd ország részében *átalakult*. A magyar rendek nem igényelték a Habsburg országcsoporthoz való beleszólást, a távol levő udvarral az együttműködés formalizálttá vált. A korai rendi fejlődés sajátosságai csak részben eredtek a középkori ország kormányzati szokásaiból, e mellett a dinasztia és az európai politika változásai legalább ugyanekkora súllyal estek a latba.

A késő középkori *központosításnak*, idegen szóval *centralizációnak* két értelmezése ismert. Az egyik szerint az adminisztráció fejlődését jelenti, a másik szerint a rendi állam ellensúlyaként létrejövő kormányzatot, ami az újkori fejedelmi abszolutizmus előfutára. Az adminisztráció a kifejlett rendiség korában folyamatosan növekedett, és egyre hatékonyabbá vált, középkori alapjai a Szapolyaiak uralta ország részben 1541-ig változatlanok maradtak. I. Ferdinánd kollegiális hivatalai jelentették az első minőségi változást a korszak igazgatásának történetében. A centralizáció másik értelmezése *nem felel meg a tényeknek*: a középkorvégi magyar uralkodók és udvaruk sok ellenséget mondhattak maguknak, de az elvont fogalomként amúgy sem ismert rendiséget semmiképp. A királyok a napi politika követelményei szerint állítottak maguk mellé politikusokat, kérték ki, vagy éppen utasították el az 'ország' véleményét. Rendiség és központosítás küzdelméről nem beszélhetünk, ez utóbbi fogalom használata kerülendő.